

лакмусовий папірець – відбере інтуїтивно саме те, що їй потрібно. Адже діти знають істину! За висловом Костецького, дитячу книгу читатимуть мінімум два покоління – батьки, дідусі й бабусі своїй дитині, а потім – ця дитина своїм дітям.

Потенціал казки давно оцінили психологи. З її допомогою можна лікувати, діагностувати, виховувати, розвивати. Таке практичне використання цієї, начебто, розважальної розповіді ще навіть недостатньо вивчено. Нові психологічні технології потребують ґрунтовного дослідження в прямому розумінні, казкових можливостей. Вона, як і гра, незамінна в роботі з дитиною.

Не забуваймо, що дитина реагує на казку зовсім інакше, ніж доросла людина. Тому неможливо перенести на дитину ті чи інші психологічні технології, просто скопіювавши їх з «дорослої» прикладної психології і використавши для цього казку. Адже вона є складовою іншої субкультури.

Дитяча субкультура є тим смисловим простором, у якому здійснюється формування особистості дитини в «горизонтальній площині», на рівних. Крім функції соціалізації дитяча субкультура здійснює і своєрідну психотерапевтичну функцію, захищаючи дитину від негативних і часом згубних для неї впливів культури дорослих.

Уявлення про світ, ставлення дитини до світу, що її оточує, формується у дитячій свідомості, насамперед, через спілкування з іншими людьми – дорослими та однолітками. До завершення дошкільного дитинства кожна дитина створює образ світу, заснований на широкому розмаїтті образних уявлень про Світ Природи, Світ Культури, Соціальний Світ Людей, Світ власного «Я». Єдність цих світів формує у дитини уявлення про світ як цілісність і є основою дитячого світогляду [3].

Література:

1. Абраменкова В.В. Социальная психология детства: развитие отношений ребенка в детской субкультуре: Акад. пед. и соц. наук МПСИ / В.В. Абраменкова. – М.: МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2000. – 414 с.
2. Берегиня роду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bereginya-rodu.org/kazky.php>.
3. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: монографія / А.М. Богуш, Л.О. Варяниця, Н.В. Гавриш, С.М. Курінна, І.П. Печенко; Наук. ред. А.М. Богуш. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 368 с.
4. Каголик Г. Казка як трансцендентна цінність (психологічний аналіз сучасної казки) / Г. Каголик // Література, діти, час. – Тернопіль, 2011. – С. 42–45.
5. Костенко, Карпа, Шкляр – самые популярные среди украинцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/ru/articles/culture/_kostenko-karpa-shklyar-samye-populyarnye-sredi-ukraincev/516658
6. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М.В. Осорина. – СПб.: Питер, 2011. – 368 с.
7. Психолог: Баба Яга залишилася у минулому і втратила свою привабливість [Електронний ресурс] // ForUm, 4 січня 2013. – Режим доступу: <http://ua.for-ua.com/interview/2013/01/04/100542.html>.
8. Рогальська І. П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості у дошкільному дитинстві: дис. ... доктора педагогічних наук: 13.00.05 / Рогальська Інна Петрівна. – Луганськ, 2009.
9. Савченко В. Сашко Лірник: Дітей обманювати – негарно [Електронний ресурс] / В. Савченко // Україна молода. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1998/211/71164/>.
10. Українець Л.В. Дитинство і Дитячість у філософсько-антропологічному контексті: дис. ... канд. наук: 09.00.04 [Електронний ресурс] / Українець Лілія Вікторівна. – К., 2006. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/337487.html>.
11. Що читають тернополяни – прогулянка місцевими книгарнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poglyad.te.ua/podii/scho-chytayut-ternopolyany-prohulyankamy-mistsevymy-knyharnyamy/>.

УДК 159.9.019

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМАНСИПАЦІЇ ПІДЛІТКІВ

Чарнецька Р.Т., к.психол.н., доцент кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

У статті представлені результати розробленого та апробованого опитувальника емансипації підлітків від дорослих. Автор розглядає три найважливіші форми прояву емансипації, а саме нормативну, емоційну та поведінкову емансипації. Також аналізуються особливості проявів емансипації в залежності від рівня егоцентризму досліджуваних.

Ключові слова: емансипація, нормативна емансипація, емоційна емансипація, поведінкова емансипація, егоцентризм.

В статье представлены результаты разработанного и апробированного опросника эмансипации подростков от взрослых. Автор рассматривает три важных формы проявления эмансипации, а именно нормативную, эмоциональную и поведенческую эмансипации. Также анализируются особенности проявления эмансипации в зависимости от уровня эгоцентризма испытуемых.

Ключевые слова: эмансипация, нормативная эмансипация, эмоциональная эмансипация, поведенческая эмансипация, эгоцентризм.

Charnetskaya R.T. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ADOLESCENT EMANCIPATION

The paper presents the results of a questionnaire developed and tested emancipation of young adults. The author considers the three important forms of emancipation, that is normative, emotional and behavioral emancipation. Also analyzed features of emancipation depending on the level of egocentrism investigated.

Key words: emancipation, regulatory emancipation, emancipation of emotional, behavioral emancipation, self-centeredness.

Постановка наукової проблеми та її значення. Морально-духовний розвиток у суспільстві перебуває у складній ситуації: старі норми, цінності та ідеали відкидаються, водночас нові не завжди сприймаються однозначно та втілюються у життя. У зв'язку з тривалими і кардинальними змінами у со-

ціальному середовищі особливі труднощі переживає особистість підліткового віку [1]. З одного боку, в неї суттєво зросли потреби в самоствердженні, самовизначенні, самореалізації, а з іншого – відбувається втрата нею певного морального підґрунтя, почуття відповідальності за власні вчинки. Це є при-

чиною моральної кризи підлітка, на яку все частіше вказують батьки, вчителі та психологи. Особистість у цьому віці прагне до звільнення від батьківської системи норм і цінностей та намагається створити нову, власну систему (згідно досліджень Х. Ремшмідта). Ця тенденція пов'язана з іншою – емансипацією підлітків від батьків, у процесі якої підліток досягає певного рівня автономії від дорослих. Його починає обтяжувати соціальна і моральна залежність від батьків та вчителів, їх системи цінностей. Він прагне позбутися від цієї залежності та набути свободи у поведінці, виборі власного стилю спілкування з дорослими, формуванні власної морально-ціннісної системи [5].

Ряд психологів (Стенлі Холл, Курт Левін, З. Фрейд, Дж. Коумен, Рут Бенедикт, Е. Шпрангер, Шарлотта Бюлер, Л.С. Виготський, Д.І. Фельдштейн, Ерік Еріксон, Г.С. Костюк та ін.) у своїх дослідженнях стверджують, що психологічний зміст підліткової кризи пов'язаний з виникненням почуття дорослості і пов'язане з ним явище емансипації від батьків, дорослих. Е. Еріксон підкреслював значущість процесу автономії та відокремлення підлітків від батьківської системи норм у становленні їх морального «Я» та формуванні власної системи моральних цінностей.

У свою чергу, Грейс Крайг [2] стверджував, що саме у підлітковому віці особистість здійснює спробу розширити власні соціальні горизонти, шукає альтернативний соціальний досвід, прагне стримувати уявлення про систему цінностей однолітків. Отже, підліток намагається створити власну систему моральних цінностей, якою він буде керуватися у подальшому житті.

Класичною психологічною наукою (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, І.В. Дубровіна, Д.Б. Ельконін, С.Л. Рубінштейн, Д.І. Фельдштейн, С.Г. Якобсон та інші) доведено, що у підлітковому віці особистість досягає такого рівня когнітивного розвитку, який дозволяє їй осмислити нормативно-ціннісний потенціал духовних взаємин людей.

До того ж підліток починає ставитися до норм і догм дорослих більш критично. Він прагне до створення власної, автономної системи моральних цінностей, які будуть пережиті ним і стануть для нього зрозумілими. Подібні наукові положення відображені в роботах сучасних зарубіжних та вітчизняних учених (Ю.А. Алексеева, І.Д. Бех, М.І. Боришевський, І.С. Кон, Л.Е. Орбан-Лембрик, А.О. Реан, Х. Ремшмідт, В.О. Татенко та інші).

Треба відмітити, що розглянуті нами психологічні тенденції емансипації підлітка і розвитку його особистісних і моральних цінностей були констатовані вченими як постфактум, але не вивчалися більш досконало ані зарубіжною, ані вітчизняною психологією.

Мета дослідження полягала у теоретичному обґрунтуванні та експериментальному вивченні особливостей емансипації підлітків від дорослих як основних психологічних тенденцій розвитку особистісних і моральних цінностей підлітків.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Визначити показники та рівні розвитку нормативної, поведінкової та емоційної емансипації.
2. Виявити взаємозв'язок особливостей емансипації підлітків з рівнем виразності егоцентризму в групах молодших та старших підлітків.

Об'єкт дослідження: особливості емансипації підлітків різного віку.

Предмет дослідження: характер взаємозв'язку особливостей емансипації підлітків з рівнем виразності їх егоцентризму.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Термін «емансипація» має різні значення. Це процес, що торкається різних аспектів соціальних від-

носин і розглядається як звільнення від залежності, підкорення, гноблення, забобонів, взагалі від всього застарілого. Процес емансипації виступає психологічною тенденцією і водночас умовою, що активізує процес змін у сфері особистих відносин і моральних цінностей підлітка.

Реакція емансипації часто розглядається як механізм, за допомогою якого відбувається відокремлення дитини від батьків (С. В. Березін, С. О. Ігумнов, В. Т. Кондратенко, А. Є. Лічко, К. С. Лисецький та ін.). Аналіз характерних відмінностей цього процесу в різних культурах був проведений в роботі Г. Крайга [2]. Низка досліджень була присвячена виявленню негативних проявів реакції емансипації, а саме: формуванню адиктивних форм поведінки у підлітків (А. В. Гоголева, С. О. Кулікова, А. Є. Лічко, В. Д. Менделевич, Л. М. Шипіцин та ін.).

В роботах А. О. Реана [3], [4] описані три основні форми емансипації підлітків: нормативна, поведінкова і емоційна.

Під нормативною формою емансипації розуміють процес формування власної системи цінностей та норм. Поведінкова емансипація відображає прагнення підлітка звільнитися від контролю з боку батьків, тенденцію відстоювати свої права на самостійне прийняття рішень. Емоційна форма емансипації – «перебудова всієї системи емоційних відносин підлітка, позбавлення від емоційної залежності від батьків, поява значущих емоційних відносин з іншими людьми» [3; с. 200].

За результатами досліджень Т.Л. Ткачук [6], були визначені показники та рівні розвитку нормативної, емоційної та поведінкової емансипації: високий, середній, низький, обґрунтування яких відбувалося на основі таких критеріїв, як автономність при виборі моральної позиції, характер взаємин (конструктивність, співдружність, агресивність) підлітка з дорослою спільнотою (батьками, вчителями), а також з однолітками.

Виклад основного матеріалу. Мета дослідження полягала в аналізі рівнів розвитку нормативної, поведінкової та емоційної емансипації в підлітковому віці. Дослідження поведилося на базі Херсонської загальноосвітньої школи № 11. Емпіричну вибірку склали: учні 6 класу віком 11-12 років та 27 учнів 9 класу віком 14-15 років.

Для досягнення поставленої мети була використана проєктивна методика «Егоцентричних асоціацій» та особисто розроблений опитувальник «Реакції емансипації підлітків».

Опитувальник «Реакції емансипації підлітків» складається з 21 висловлювання в основі яких покладені 3 виду емансипації: нормативна емансипація; поведінкова емансипація та емоційна емансипація. Визначено показники та рівні розвитку нормативної, поведінкової та емоційної емансипації: високий, середній, низький, обґрунтування яких відбувалося на основі таких критеріїв, як автономність при виборі моральних цінностей, характер взаємин (розуміння, емпатія, авторитетність) підлітка з дорослою спільнотою (батьками та вчителями), а також з однолітками (зокрема з однокласниками та представниками референтних груп).

За результатами проведення дослідження емансипації серед молодших і старших підлітків було визначено показники та рівні розвитку нормативної, поведінкової та емоційної емансипації: високий, середній, низький (див. табл. 1), обґрунтування яких відбувалося на основі таких критеріїв, як автономність при виборі моральних цінностей, характер взаємин (розуміння, емпатія, авторитетність) підлітка з дорослою спільнотою (батьками та вчителями), а також з однолітками (зокрема з однокласниками та представниками референтних груп).

Таблиця 1

Показники відсоткового розподілу рівнів розвитку реакцій емансипації підлітків

Реакції емансипації	нормативна		поведінкова		емоційна	
	(10-11 р.) молодший підліток	(14-15 р.) старший під- літок	(10-11 р.) молодший підліток	(14-15 р.) старший під- літок	(10-11 р.) молодший підліток	(14-15 р.) старший під- літок
високий	16,7 %	33,3 %	40 %	50 %	80 %	66,7 %
середній	75 %	66,7 %	40 %	50 %	0 %	33,3 %
низький	8,3 %	0 %	20 %	0 %	20 %	0 %

Як видно з таблиці 1, лише 16,7% досліджуваних молодшого підліткового віку та майже половина (33,3%) старшого віку знаходиться на високому рівні нормативної емансипації. Останні вже змогли «відокремитися» від механічного та абсолютного засвоєння норм та догм дорослих. Вони звільняються від цієї ціннісної системи, оскільки усвідомлюють її відносність, та керуються у своєму подальшому житті такою системою моральних цінностей, яка перевірена у висланому життєвому просторі.

Середній рівень нормативної емансипації демонструють 75% молодших школярів і майже 66,7% старших підлітків. Низький рівень притаманний 8,3% досліджуваним молодшого шкільного віку і не показано цей рівень у старшому шкільному віці. Отже, можна констатувати, що більшість підлітків знаходиться на середньому рівні розвитку емансипації у сфері нормативного відокремлення.

Кількісні показники поведінкової емансипації знаходяться у певному співвідношенні в досліджуваних обох вікових груп: високий рівень – 40% у молодших підлітків; 50% – у старших; середній рівень – 40% та 50%; низький – 20% виявлено тільки у молодших підлітків.

Такий високий рівень емансипації, особливо у старших підлітків, ми пояснюємо досить визначеним прагненням відстоювати права на прийняття власних рішень без зовнішнього контролю. Прагнення до створення власного індивідуального простору, на який ніхто не має права посягнути, особливо дорослі. На фоні високого рівня емансипації підліткам 14-15 років вдалося установити та «підняти» стосунки з батьками на рівень, коли вони будують на взаємній повазі, довірі та щирому ставленні один до одного. Проте, 20% досліджуваних молодшого підліткового віку, які не досягли такого рівня взаємин, відмічають незадоволеність стосунками з батьками.

Результати дослідження підлітків з емоційною емансипацією знаходяться на досить високому рівні в обох групах: 80% – у молодших підлітків і 66,7% – у старших.

Середній рівень 33,3% виявили тільки старші підлітки, а нижчий, 20% – молодші.

Результати емоційної емансипації доводять активне прагнення підлітків позбавитися емоційної залежності від дорослих, насамперед, від батьків. Така емоційна залежність стає для підлітків обтяжливою, бо має характер опіки. Але в той же час підліток має іноді потребу в увазі, психологічній та емоційній підтримці з боку батьків, вчителів. Підлітки виявляють здатність до побудови емоційних взаємин переважно з ровесниками.

Невеликий відсоток (20%) підлітків потребує опіки від батьків, оскільки знаходиться у високій емоційній залежності від них.

Підлітковий вік є важливим етапом соціального розвитку, у межах якого відбувається становлення його спонукальної сфери. Егоцентризм як риса особистості проявляється у виразності свого «Я», в егоїзмі, в нездатності індивіда, зосередженого на

особистісних інтересах, змінити свою позицію по відношенню до чужої думки, якщо вона протирічить його особистій точці зору.

Егоцентрична направленість виявляється у різних сферах особистості.

Розглянемо результати емоційної направленості підлітків з різною реакцією емансипації.

В таблиці 2 представлені кількісні результати дослідження рівнів егоцентризму у молодших підлітків з нормативною емансипацією.

Таблиця 2

Розподіл відсоткової представленості рівнів егоцентризму у молодших підлітків за рівнями нормативної емансипації

Рівні емансипації		Рівні егоцентризму		
Рівень	%	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
Високий	16,7 %	16,7 %	0 %	0 %
Середній	75 %	58,3 %	0 %	16,7 %
Низький	8,3 %	8,3 %	0 %	0 %

Високий рівень егоцентризму виявили молодші підлітки з середнім рівнем нормативної емансипації (58,3%) в порівнянні з підлітками, що продемонстрували високий рівень нормативної емансипації (16,7%) і з низьким рівнем емансипації (8,3%). Низький рівень егоцентризму виявлено у підлітків з середнім рівнем емансипації. Таким чином, високі рівні егоцентризму виявили молодші підлітки всіх рівнів нормативної емансипації.

Кількісні показники розподілу відсоткової виразності різних рівнів егоцентризму за рівнями поведінкової емансипації наведені в таблиці 3.

Таблиця 3

Розподіл відсоткової представленості рівнів егоцентризму у молодших підлітків за рівнями поведінкової емансипації

Рівні емансипації		Рівні егоцентризму		
Рівень	%	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
Високий	40 %	13,3 %	20 %	6,7 %
Середній	40 %	6,7 %	20 %	13,3 %
Низький	20 %	13,3 %	6,7 %	0 %

Підлітки з поведінковою емансипацією виявили різні рівні егоцентризму. Результати підлітків з високим та середнім рівнем (80%) поведінкової емансипації показали в основному високі і середні показники егоцентризму. Підлітки з низьким рівнем емансипації виявили незначні показники високого (13,3%) і середнього (6,7%) рівня егоцентризму.

Високий рівень егоцентризму (80%) виявлено у підлітків з високим рівнем емоційної емансипації (таблиця 4) і віддзеркалює наступні результати: 20% підлітків з низьким рівнем емансипації виявили низький рівень егоцентризму (20%).

Таблиця 4
Розподіл відсоткової представленості рівнів егоцентризму у молодших підлітків за рівнями емоційної емансипації

Рівні емансипації		Рівні егоцентризму		
Рівень	%	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
Високий	80 %	80 %	0 %	0 %
Середній	0 %	0 %	0 %	0 %
Низький	20 %	0 %	0 %	20 %

Узагальнюючи результати дослідження розвитку егоцентризму, відмічаємо, що високі рівні егоцентризму показали молодші підлітки з високим рівнем емоційної емансипації та середнім рівнем нормативної емансипації.

Ці показники, на нашу думку, пов'язані з будівництвом довірливих емоційних відносин з однолітками, де вони, насамперед, акцентують увагу на своїй особі, своїх думках, своїх цінностях, пізнаючи себе. Це період адаптації до нового соціального статусу юнака та дівчини. В саме в період адаптації відбувається тимчасове збільшення егоцентричності особистості.

Кількісні показники середнього рівня егоцентризму показали старші підлітки з високою і середньою нормативною реакцією емансипації співвіднесено – 33,3% та 66,7% (таблиця 5).

Таблиця 5
Розподіл відсоткової представленості рівнів егоцентризму у старших підлітків за рівнями нормативної емансипації

Рівні емансипації		Рівні егоцентризму		
Рівень	%	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
Високий	33,3 %	0 %	33,3 %	0 %
Середній	66,7 %	0 %	66,7 %	0 %
Низький	0 %	0 %	0 %	0 %

Високий і низький рівень егоцентризму не виявлено у підлітків даного віку. Отже, підлітки з нормативною емансипацією можуть безконфліктно вирішувати суперечки з дорослими і більш ефективно спілкуватися з взаємодіями з людьми.

В таблиці 6 ми наводимо показники відсоткового розподілу за рівнями егоцентризму та виразності поведінкової емансипації.

Таблиця 6
Розподіл відсоткової представленості рівнів егоцентризму у старших підлітків за рівнями поведінковою емансипацією

Рівні емансипації		Рівні егоцентризму		
Рівень	%	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
Високий	50 %	16,7 %	16,7 %	16,7 %
Середній	50 %	8,3 %	41,6 %	0 %
Низький	0%	0 %	0 %	0 %

Для старших підлітків (таблиця 6) з високим рівнем поведінкової емансипації (16,7%) характерно вияв однакових рівнів (високий, середній, низький) егоцентризму і також середній рівень егоцентризму показали 41,6% учнів.

Кількісні показники співвідношення рівнів виразності егоцентризму та рівнів емоційної емансипації наведені в таблиці 7.

Середній рівень егоцентризму виявили усі представники вибірки старших підлітків.

Таблиця 7
Розподіл відсоткової представленості рівнів егоцентризму у старших підлітків за рівнями емоційної емансипації

Рівні емансипації		Рівні егоцентризму		
Рівень	%	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
Високий	66,7 %	0 %	66,7 %	0 %
Середній	33,3 %	0 %	33,3 %	0 %
Низький	0 %	0 %	0 %	0 %

Досліджувані даного віку мають високу (66,7%) і середню (33,3%) реакцію емоційної емансипації. Для всіх старших підлітків з різними реакціями емансипації виявлена схожість – середній рівень егоцентризму виявила більшість.

Це можна пояснити тим, що старші підлітки в основному, пройшли адаптаційний період, вміють взаємодіяти, спілкуватися як з ровесниками, так і дорослими, обирають свій стиль поведінки, прагнуть створювати свій власний індивідуальний простір. А це можливо, коли підліток рефлексує на свої дії, вчинки, відношення, пізнає свій внутрішній світ.

Висновки. Таким чином, згідно зі складеною анкетною «Реакції емансипації підлітків», було визначено показники рівнів і реакцій емансипації серед молодших підлітків (10-11 років) і старших підлітків (14-15 років): нормативна, поведінкова, емоційна реакція емансипації.

Підлітковий вік є важливим етапом соціального розвитку, у межах якого відбувається становлення його спонукальної сфери. В цей період підліткам властива індивідуалістична акцентуація особистості – спрямованість активності на задоволення насамперед власних потреб, на особисте самоствердження. Суспільство, інші люди цікавлять їх опосередковано, крізь призму своїх інтересів.

Високий рівень егоцентризму виявили молодші підлітки з середнім рівнем нормативної емансипації; низький – підлітки з середнім рівнем емоційної емансипації.

Для старших підлітків з високим рівнем поведінкової емансипації (16,7%) характерно вияв однакових рівнів (високий, середній, низький) егоцентризму і також середній рівень егоцентризму показали 41,6% учнів.

Середній рівень егоцентризму виявили старші підлітки. Вони мають високу (66,7%) і середню (33,3%) виразність реакції емоційної емансипації. Для всіх старших підлітків з різними реакціями емансипації виявлена схожість – середній рівень егоцентризму виявила більшість.

Це можна пояснити тим, що старші підлітки в основному пройшли адаптаційний період, вміють взаємодіяти, спілкуватися як з ровесниками, так і дорослими, обирають свій стиль поведінки, прагнуть створювати свій власний індивідуальний простір. А це можливо, коли підліток рефлексує на свої дії, вчинки, відношення, пізнає свій внутрішній світ.

Нормативна, поведінкова та емоційна емансипація від дорослих знаходиться на вершині активізації саме в старшому підлітковому віці. Прагнення до автономії особистості цього віку найбільш проявляється в контексті нормативного виокремлення. Водночас кількісні показники поведінкової емансипації залишаються на середньому рівні, що, можливо, пов'язано з небажанням підлітків викликати засудження з боку дорослих їх неузгоджених дій та вчинків.

Усі три види емансипації у молодших підлітків тільки починають актуалізуватися. Підлітки цієї категорії ще не відчують потреби в автономії від батьків та учителів.

Література:

1. Мухина В.С. Возрастная психология : учебное пособие / В.С. Мухина. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 546 с.
2. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2000.- 992 с. – (Серия «Мастера психологии»).
3. Психология подростка. Полное руководство / Под общей ред. А.А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК; М.: Олма-Пресс, 2003. – 432 с. – (Серия «Психологическая энциклопедия»).
4. Психология человека от рождения и до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А.А. Реана. – СПб. : Прайм – ЕВРОЗНАК, 2007. – 651 с.
5. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб. : Питер, 2000. – 656 с.
6. Ткачук Т.Л. Психологічні особливості дослідження емоційної, нормативної та конативної емансипації підлітків / Т.Л. Ткачук // Науковий вісник : зб. наук. праць. – Одеса : ПД ПУ ім. К.Д. Ушинського, 2007. – № 5-6. – С. 286–294.